

У. П. Саўко

МЕТОДЫКА НАВУЧАННЯ ПЕРАКАЗУ

У сістэме фарміравання навыкаў звязнага маўлення значнае месца займаюць пераказы.

Пераказ – від работы, накіраваны на перадачу ў вуснай ці пісьмовай форме прачытанага ці ўспрыятага на слых тэксту, стварэнне тэксту на аснове дадзенага. У працэсе падрыхтоўкі і правядзення пераказаў у вучняў выпрацоўваюцца ўменні ўспрымаць змест тэкстаў розных стыляў, тыпаў і жанраў, вызначаць іх тэму і асноўную думку, кампазіцыйную структуру, складаць план выказвання, удасканалваць напісанае і інш. Гэты від працы станоўча ўплывае на ўзбагачэнне слоўніка вучняў, развівае граматычны лад іх маўлення, удасканалвае арфаграфічную і пунктуацыйную пісьменнасць, садзейнічае фарміраванню ўмення правільна і мэтанакіравана выкарыстоўваць моўныя сродкі ў адпаведнасці з мэтай і ўмовамі зносін.

Нягледзячы на тое што пераказы з'яўляюцца традыцыйным відам працы на ўроках мовы, у метадычнай літаратуры няма адзінага погляду на іх класіфікацыю, адсутнічае і агульнапрынятая тэрміналогія для абзначэння відаў пераказаў. Аднак большасць навукоўцаў (Т. А. Ладыжанская, І. Дз. Марозава, Л. П. Падгайскі, А. В. Цюхуню і інш.) лічыць, што асноўныя характарыстыкі пераказу звязаны з мэтай правядзення, асаблівасцямі перадачы зместу зыходнага тэксту, спосабамі яго ўспрымання і інш.

Па мэце правядзення адрозніваюцца пераказы навучальныя і кантрольныя; па спосабу перадачы зыходнага тэксту – падрабязныя, сціслыя і выбарачныя; па характары тэкставага матэрыялу – апавяданні, апісанні, разважанні і інш.; па ўспрыманні тэксту – пераказ прачытанага тэксту, пераказ пачутага тэксту, пераказ тэксту, успрыятага на слых і зрокава; па ступені самастойнасці выканання – індывідуальныя і калектыўныя; па ўскладненасці моўным заданнем – пераказы з лексічным, граматычным і іншымі заданнямі.

На ўроках беларускай мовы найбольш часта выкарыстоўваюцца навучальныя пераказы, асноўная мэта правядзення якіх – навучыць школьнікаў ствараць тэкст на аснове зыходнага (дадзенага).

Падрабязны пераказ – гэта як мага больш поўнае ўзнаўленне зместу прачытанага ці ўспрыятага на слых тэксту з захаваннем яго кампазіцыйнай формы і стылёвых асаблівасцей. Праца над падрабязным пераказам садзейнічае ўдасканаленню такіх агульнакамунікатыўных уменняў, як:

- вызначаць тэму і асноўную думку тэксту, яго сэнсавую і кампазіцыйную структуру;
- складаць план і падбіраць матэрыял да кожнага яго пункта;
- выкарыстоўваць моўныя сродкі ў адпаведнасці з камунікатыўнай задачай;
- ўдасканалваць створаны тэкст і інш.

Асноўныя этапы правядзення навучальнага падрабязнага пераказу наступныя:

1. Паведамленне тэмы, пастаноўка мэты ўрока.

Акрамя асноўнай мэты (фарміраванне ў вучняў умення паслядоўна і дэталёва перадаваць змест тэксту, захоўваючы яго стылёвыя асаблівасці), на кожным канкрэтным уроку вырашаюцца і дадатковыя мэты (задачы), якія залежаць ад таго, якія менавіта камунікатыўна-маўленчыя ўменні будуць фарміравацца ці ўдасканалвацца: уменне аналізаваць тэкст пераказу, знаходзіць у ім ключавыя словы, выкарыстоўваць у маўленні тыя ці іншыя моўныя сродкі і г. д.

2. Уступнае слова настаўніка.

Ва ўступным слове можна паведаміць пра аўтара тэксту, твор, адкуль узяты тэкст для пераказу, звярнуць увагу на пэўныя праблемы (падзеі, факты), пра якія ідзе гаворка ў тэксце, і інш. Уступнае слова займае невялікі прамежак часу (2 – 3 хвіліны) і накіравана на падрыхтоўку школьнікаў да ўспрымання зместу тэксту.

3. Выразнае чытанне тэксту.

Тэкст пераказу, як правіла, чытае настаўнік. Аднак, калі тэкст змешчаны ў падручніку, гэта могуць зрабіць і найбольш падрыхтаваныя вучні.

4. Аналіз тэксту пераказу.

У працэсе аналізу вызначаецца стыль тэксту, яго тэма і асноўная думка. Затым адбываецца гутарка па змесце. Паколькі пераказ падрабязны, то ў час гутаркі неабходна высветліць, як школьнікі зразумелі і запамнілі не толькі тэкст у цэлым, але і пэўныя яго эпізоды, дэталі і інш.

Далей адбываецца аналіз кампазіцыі тэксту і састаўленне плана. Структура тэксту ў асноўным залежыць ад таго, да якога тыпу маўлення (апавяданне, апісанне, разьвіццё) ён адносіцца ці колькі тыпаў маўлення ў ім спалучаецца. Тэкст дзеліцца на лагічна завершаныя часткі (падтэмы, мікратэмы), састаўляецца яго план.

У малодшых класах сярэдняй школы план мэтазгодна састаўляецца калектыўна, абмяркоўваючыся на тыя ўменні, якімі вучні авалодалі ў пачатковай школе. Затым, улічваючы магчымасці вучняў пэўнага класа, неабходна паступова пераходзіць да самастойнага састаўлення школьнікамі плана.

5. Лексіка-стылістычная праца.

У працэсе яе правядзення ўдакладняецца сэнс пэўных слоў і выказаў, аналізуюцца моўныя сродкі, выкарыстаныя ў тэксце пераказу.

У 5 – 6 класах сярэдняй школы лексіка-стылістычную працу можна спалучыць з састаўленнем плана і аформіць гэта ў выглядзе наступнай табліцы:

План	Апорныя словы	Сродкі маўленчай выразнасці

Апорныя (ключавыя) словы (г. зн. словы, якія нясуць у тэксце асноўную сэнсавую нагрузку) запісваюцца ў той паслядоўнасці, у якой

выкарыстаны ў зыходным тэксце, і дапамагаюць школьнікам падрабязна ўзнавіць яго змест.

Сродкі моўнай выразнасці адлюстроўваюць спецыфіку стылю маўлення, асаблівасці аўтарскага тэксту.

Запаўненне табліцы мэтазгодна пачынаецца калектыўна, пры гэтым настаўнік дапамагае вучням, накіроўвае іх дзеянні на пошук тых ці іншых слоў і словазлучэнняў.

6. **А р ф а г р а ф і ч н а я п р а ц а.**

Мэта такой працы – папярэдзіць арфаграфічныя памылкі. Гэта можна зрабіць наступным чынам:

а) выпісаць на дошку словы, з правапісам якіх вучні яшчэ не знаёмліся;

б) правесці невялікі папярэджаўны ці тлумачальны дыктант;

в) правесці ўскладненае спісванне (заданне: спісаць, устаўляючы прапушчаныя літары, растлумачыць іх правапіс) і інш.

7. **П у н к т у а ц ы й н а я п р а ц а.**

Мэта пунктуацыйнай працы – папярэджанне пунктуацыйных памылак. Для яе правядзення можна выкарыстаць заданні, у якіх патрабуецца:

а) растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку ў пэўных сказах;

б) перабудаваць адзін тып сінтаксічнай канструкцыі ў другі, растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку,

в) пабудаваць пунктуацыйныя схемы пэўных сказаў і інш.

8. **В у с н ы п е р а к а з т э к с т у.**

Пры вусным пераказе неабходна прывучаць школьнікаў абавірацца на план, выкарыстоўваць апорныя слова і сродкі маўленчай выразнасці, якія былі выпісаны ў час аналізу тэксту.

9. **П а ў т о р н а е ч и т а н н е т э к с т у.**

10. **П а д р ы х т о ў к а п е р ш а г а (чарнавога) в а р ы я н т а п е р а к а з у.**

11. **А н а л і з і р э д а г а в а н н е п е р ш а г а в а р ы я н т а.**

Як правіда, на гэтым этапе добра падрыхтаваны школьнік зачытвае свой варыянт тэксту. У гэты час настаўнік і вучні ўважліва слухаюць і адзначаюць, што было прапушчана ў тэксце, якія яго часткі перададзены недакладна ці няправільна і інш.

12. **Н а п і с а н н е п е р а к а з у.**

Як бачым, праца над падрабязным пераказам павінна праходзіць у пэўнай паслядоўнасці, дзе кожны этап выконвае ўласціваю яму функцыю. Аднак рэалізацыя некаторых яе кампанентаў (арфаграфічная, пунктуацыйная праца) можа адбывацца на ўроках, якія папярэднічаюць напісанню пераказу.

Сціслы пераказ – гэта такі пераказ, пры якім адбываецца сціслая і абагульненая перадача зместу зыходнага тэксту.

Пры навучанні сцісламу пераказу, акрамя агульнакамунікатывых, у вучняў фарміруюцца ўменні знаходзіць у тэксце асноўнае і другараднае,

скарачаць тэкст рознымі спосабамі, адбіраць і выкарыстоўваць для абагульненай перадачы зместу адпаведныя моўныя сродкі.

На ўроку правядзення сцісллага пераказу ў асноўным прысутнічаюць тыя ж структурныя кампаненты, што і пры напісанні падрабязнага пераказу. Аднак у змесце працы ёсць адрозненні:

1. П а в е д а м л е н н е т э м ы , п а с т а н о ў к а м э т ы ў р о к а .
2. У с т у п н а е с л о в а н а с т а ў н і к а .
3. В ы р а з н а е ч ы т а н н е т э к с т у .

Для сцісллага пераказу выкарыстоўваюцца тэксты, якія па аб'ёме большыя за тэксты для падрабязнага пераказу. Яны звычайна ўключаюць дыялогі, апісанні прыроды, пачуццяў герояў і інш. Такія тэксты лёгка скарачаюцца, таму што вучні хутка знаходзяць тое, што можна перадаць сцісла, а што наогул можна апусціць.

4. А н а л і з т э к с т у п е р а к а з у .

Пасля вызначэння тэмы, асноўнай думкі, стылю маўлення адбываецца гутарка па змесце тэксту. У час яе правядзення ўвага школьнікаў не засяроджваецца на тых дэталях, фактах і частках тэксту, якія ў далейшым будуць апусчаны.

Затым ідзе аналіз кампазіцыі тэксту, складанне плана і адбор неабходнага матэрыялу для пераказу. Працу можна арганізаваць наступным чынам. Тэкст дзеліцца на лагічна з'яўчаныя часткі. У кожнай з іх называюцца падтэмы і мікратэмы, вызначаецца, якія з іх можна перадаць у скарочаным выглядзе, а якія ўвогуле апусціць, таму што яны не маюць істотнага значэння для перадачы зместу тэксту. Пасля гэтага складаецца план пераказу.

Пры адборы матэрыялу для пераказу складаныя канструкцыі замяняюцца простымі, сэнс дыялогаў перадаецца ўскоснай мовай, з вобразных сродкаў падаюцца толькі тыя, якія адыгрываюць у тэксце надзвычай важную ролю, некалькі сказаў, што служаць для перадачы пэўнай думкі, па магчымасці замяняюцца адным і г. д. Аднак, праводзячы такую працу, неабходна заўсёды памятаць, што тэкст пераказу павінен атрымацца зразумелым і звязным.

Для таго каб аблегчыць працу школьнікаў па напісанні сцісллага пераказу, можна ў працэсе аналізу тэксту рабіць неабходныя запісы, напрыклад у выглядзе наступнай табліцы:

План	Рабочыя матэрыялы

Насупраць пунктаў плана ў другой частцы табліцы запісваюцца словы, словазлучэнні, сказы, якія трэба выкарыстаць для сцісла перадачы зместу абзацаў, іх сувязі і г. д.

5. А р ф а г р а ф і ч н а я п р а ц а .

Праводзіцца так, які і пры падрабязным пераказе, але з улікам таго, як будзе гучаць сцісллы пераказ.

6. Пунктуацыйная праца.
Праводзіцца з улікам таго, што пераказ сціслы.
7. Вусны пераказ тэксту.
8. Падрыхтоўка першага (чарнавога) варыянта пераказу.
9. Аналіз і рэдагаванне першага варыянта пераказу.
10. Напісанне пераказу.

Выбарачны пераказ – гэта такі від пераказу, пры якім адбываецца ўзнаўленне зместу адной падтэмы (сюжэтай лініі), яе перадача ў патрэбнай лагічнай паслядоўнасці.

Праца над выбарачным пераказам дазваляе школьнікам удасканаліць наступныя камунікатыўныя ўменні:

- вызначаць тэму і падтэмы зыходнага тэксту;
- адбіраць і сістэматызаваць матэрыял у адпаведнасці з тэмай і асноўнай думкай новага выказвання;
- будаваць тэкст іншага тыпу маўлення ў параджанні з зыходным;
- знаходзіць і выкарыстоўваць моўныя сродкі для сувязі сабранага матэрыялу, для пабудовы тэксту ў тым самым маўлення, якога патрабуе новае (другаснае) выказванне.

Урок правядзення выбарачнага пераказу мае наступную структуру:

1. Паведамленне тэмы і мэты ўрока.
(Неабходна акцэнтаваць увагу школьнікаў, што пераказ выбарачны.)
2. Уступнае слова настаўніка.
3. Выразнае чытанне тэксту.

Для выбарачнага пераказу падбіраюцца тэксты, у якіх можна выбраць і перадаць пэўную падтэму, элементы зместу якой знаходзяцца ў розных частках тэксту. Як правіла, такія тэксты спалучаюць некалькі тыпаў маўлення: апавяданне з элементамі апісання, апавяданне з элементамі разважання і інш.

4. Аналіз тэксту пераказу.

На гэтым этапе ўрока праца можа адбывацца ў наступнай паслядоўнасці:

- а) вызначэнне колькасці падтэм зыходнага тэксту і выбар той, якую трэба будзе перадаць;
- б) гутарка па змесце выбранай падтэмы. (Адной з мэтай такой гутаркі з’яўляецца першасны адбор матэрыялу, таму пытанні фармулююцца так, каб гаворка ішла толькі па выбранай падтэме і ў такой паслядоўнасці, у якой яна будзе перададзена ў другасным тэксце.);
- в) вызначэнне стылю і тыпу маўлення таго тэксту, які патрэбна будзе стварыць, актуалізацыя ведаў пра структуру гэтага тыпу маўлення;
- г) састаўленне плана выбарачнага пераказу.

5. Адбор матэрыялаў для пераказу і іх групаванне ў адпаведнасці з састаўленым планам.

Тэкст чытаецца яшчэ раз, а вучні (індывідуальна ці калектыўна) выбіраюць з яго толькі той матэрыял, які спатрэбіцца для перадачы зместу пэўнай падтэмы. Апорныя словы і словазлучэнні, сказы, якія дапамагаюць звязаць часткі тэксту, аформіць пачатак і інш., мэтазгодна запісаць, як і пры сціслым пераказе, у графу “Рабочыя матэрыялы”. У час такой працы вучні павінны памятаць, што матэрыял па падтэме ў першасным тэксце можа размяшчацца не ў такой паслядоўнасці, якая павінна быць у другасным тэксце.

6. А р ф а г р а ф і ч н а я і п у н к т у а ц ы й н а я п р а ц а.

Праца па папярэджанні арфаграфічных і пунктуацыйных памылак праводзіцца толькі на тым матэрыяле, які можа быць выкарыстаны ў другасным тэксце.

7. В у с н ы п е р а к а з т э к с т у.

У час вуснага пераказу вучні павінны абавязвацца на план і размяшчаныя ў патрэбнай паслядоўнасці рабочыя матэрыялы.

8. П а д р ы х т о ў к а п е р ш а г а (чарновога) в а р ы я н т а п е р а - к а з у.

9. А н а л і з і р э д а г а в а н н е п е р ш а г а в а р ы я н т а п е р а - к а з у.

10. Н а п і с а н н е п е р а к а з у.

Пераказы з дадатковымі заданнямі патрабуюць ад вучняў не толькі перадаць змест зыходнага тэксту, але і: а) захаваць ці выкарыстаць у другасным тэксце пэўныя мовныя сродкі; б) перадаць змест тэксту ад імя іншай асобы; в) увесці ў тэкст апісанне, прыдумаць заканчэнне і інш.

Методыка правядзення такіх пераказаў амаль поўнасцю нагадвае методыку правядзення надобязнага пераказу, толькі на пэўных этапах урока звяртаецца ўвага на дадатковае заданне.

Акрамя навучальных, на ўроках беларускай мовы праводзяцца і **кантрольныя пераказы**. Іх мэта заключаецца ў тым, каб праверыць сфарміраванасць у школьнікаў неабходных камунікатыўных уменняў і навыкаў.

Урок правядзення кантрольнага пераказу мае наступную структуру:

1. П а в е д а м л е н н е т э м ы, п а с т а н о ў к а м э т ы ў р о к а.
2. У с т у п н а е с л о в а н а с т а ў н і к а. (Можа адсутнічаць.)
3. В ы р а з н а е ч ы т а н н е т э к с т у.
4. С а м а с т о й н а я п р а ц а в у ч н ы яў.

На гэтым этапе, які займае прыблізна 10 – 15 хвілін, школьнікі складаюць план, запісваюць у патрэбнай паслядоўнасці ключавыя словы, словазлучэнні і інш.

5. П а ў т о р н а е ч ы т а н н е т э к с т у.
6. Н а п і с а н н е п е р а к а з у.
7. З б о р с ш ы т к а ў.
8. А д к а з ы н а п ы т а н н і в у ч н ы яў.

Літаратура

1. *Ивченко П. Ф.* Обучающие изложения. 5 – 9 классы. – М., 1994.
2. *Лаўрэль Я. М.* Выбарчны пераказ і метадыка яго правядзення // Народная асвета. – 1986, № 5. – С. 37 – 42.
3. *Лаўрэль Я. М.* Навучанне сцісламу пераказу // Народная асвета. – 1985, № 2. – С. 34 – 39.
4. *Лаўрэль Я. М.* Пераказ з творчымі заданнямі // Народная асвета. – 1986, № 8. – С. 43 – 48.
5. *Морозова И. Д.* Виды изложений и методика их проведения. – М., 1984.
6. *Плёткин Н. А.* Изложения с языковым разбором текста. – М., 1988.
7. *Савко И. Э., Савко В. П.* Формирование речевых умений школьников при подготовке к выборочному изложению текста // Коммуникативная компетенция: принципы, методы, приёмы формирования: Сборник научных статей. Вып. 4. – Мн., 2002. – С. 34 – 38.